

A szlovák nemzet pásztora: megérteni Tiso vallási, ideológiai és politikai életrajzát*

James Mace Ward ambiciózus életrajza Josef Tiso szlovák elnökről régen esedékes elemzés egy fontos, bár gyakran elfeledett közép- és kelet-európai politikus életútjáról. A kötet áttekinti Tiso életét: az Osztrák–Magyar Monarchiában működő fiatal római katolikus pap bemutatásával kezd, majd az 1918-as forradalomban induló politikai szerepvállaláson át az autonóm, majd független Szlovákia vezetéséig követi, hogy végül 1947-es perével és kivégzésével, illetve a rendszerváltást követő rehabilitációs kísérletekkel zárja a munkát. Ward Tiso életét meglepően sok kutatási területhez kapcsolva vizsgálja: köztük van a nacionalizmus- és holokauszt-kutatás, a politikai katolicizmus historiográfiája, a két világháború közti Csehszlovákia története, a fasizmus kérdése, valamint a posztkommunizmus is.

Ward Tiso teológiai diákként eltöltött éveit úgy mutatja be, mint a dualista Magyarországon egykor érzékelhető s az utóbbi időben sokak által kutatott kelet- és közép-európai nemzeti kétértelműség esetét. Szerinte „a katolicizmus biztosított Tiso számára identitást és világnézetet”, miközben „a nacionalista diskurzusok [...] csekély hatást gyakoroltak rá” (14.) Noha személyes identitáspolitikáját mindenekelőtt az egyház határozta meg, közben egy egyre konfliktusosabb nacionalista világban kellett mozognia. A szlovák nemzeti közönség számára „őszinte és lelkes szlováknak” mutatta magát, az állami és egyházi hivatalokat pedig „magyar hazafiságáról” próbálta meggyőzni. (37.)

* James Mace WARD: *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*. Cornell University Press, Ithaca, N.Y., 2013. 362 p.

Tiso ügyesen manőverezett az egyre kizárólagosabbá váló diskurzusok közt, de kettős magatartását később ellenfelei gyakran használták fel politikájának bírálatára.

Ward könyvének talán legnagyobb erőssége, ahogyan a politikai katolicizmust bemutatja. Tiso katolikus hitét elemzési kategóriaként fogja fel, és felrajzolja intellektuális életrajzát is. Véleménye szerint főszereplője számára három klasszikus munka volt a meghatározó: Aquinói Szent Tamás *Summa theologica*, Kempis Tamás *Krisztus követése* és Loyolai Szent Ignác *Lelkigyakorlatok* című műve. Ward szerint a *Summa theologica* volt Tiso erkölcsi és politikai kézikönyve, ebből ered „hierarchikus, konzervatív és autoritárius” politikai filozófiája. (26.) Ez a szemlélet tette vonzóvá számára Andrej Hlinka Szlovák Néppártját, de egyúttal ezért vonakodott elfogadni Alexander Mach vagy Ferdinand Ďurčanský sokkal radikálisabb követéseit. A *Krisztus követése* a mártíromság dicsőítését ültette el benne, arra tanította, hogy „a hányattatást úgy kell elfogadni, miként Krisztus elfogadta a kereszthalált, a halált megváltásként kezelve [...] a földi száműzetésből”. (22.) A világháború vége felé ez a világnézet ösztönözte arra Tisót, hogy megmaradjon választott politikája mellett, fenntartsa a szövetséget a náci Németországgal, és leverje a szlovák nemzeti felkelést, tekintet nélkül az elkerülhetetlen negatív személyes következményekre. Végül a *Lelkigyakorlatokból* tanulta meg a „katolikus tekintély iránti vak engedelmességet” (17.), ami jól érezhető a pap korai pályafutása során, de kevésbé kitapintható politikai felemelkedése után. Ward szerint: amíg a fiatal Tiso következetesen alárendelte nacionalizmusát a vallásnak, a független Szlovákia elnökeként elérkezett a pillanat, amikor „társadalmi-nemzeti küldetése elhomályosította egyházi hivatását”. 162.) Ezt jól mutatja döntése, hogy nem veszi figyelembe XII. Pius pápa ellenkezését az elnöki poszt elfogadásával kapcsolatban. Noha Tisót alapjában meghatározták ezek a premodern szövegek, Ward határozottan állítja, hogy „alapvetően modern szereplő” volt. (11.) Politikai katolicizmusa egy volt a számos versengő „elképzelés közül arról, hogyan kell megfelelni az elsődleges követelménynek” (ti. a vallásinak, 11.).

Ausztria–Magyarország széthullása és az első Csehszlovák Köztársaság megalapítása 1918–1919-ben „lényegi törést jelentett [Tiso] életében” – mondja Ward. (63.) A forradalom pillanatában Tiso szlovák nacionalistává és csehszlovakista politikussá alakult. A világháború előtti politikai gondolkodása azonban még évtizedekkel később is befolyásolta elképzeléseit. Noha 1918 után elvetett minden további kapcsolatot a magyar állammal, Ward jól veszi észre, hogy politikai programját mégis a magyar modell befolyásolta. Például a Néppárt elképzelése a szlovák autonómiáról, amely a „Szlovákia a szlovákoké” elvén nyugodott, „a magyar kiegyezés tökéletes másolata volt mind közjogi berendezkedésként, mind nemzeti alapú modernizációs programként”. (112.) Az osztrák–magyar rendszer olyan mértékben hatott világgépére, hogy Tiso „előszeretettel fordult a kettősségek felé”, és ennek nyomán „Istenben és nemzetben, államban és hazában, igazságban és szeretetben, [...] múltó időben és örökkévalóságban” gondolkodott. (288.) De állam és nemzet kettősségét illetően Tiso preferenciái világosak voltak az első Csehszlovák Köztársaság idején, amikor kijelentette, hogy pártja és az ő számára „a nemzet megelőzi az államot”. (110.) Ward mindenesetre bemutatja, hogy 1918–1919 egyértelmű törése ellenére fontos ideológiai kérdésekben Tiso továbbra is kapcsolódott a megelőző korszakhoz.

Az életrajz csúcspontja Tiso sikeres fellépése a szlovák autonómiáért 1938-ban és valamelyest vonakodó elnöksége a Szlovák Köztársaságban 1939 és 1945 között. Ward értékelése főként Tiso fasizmus iránti vonzalmára és a holokausztban játszott szerepére irányul. Elveti azt, hogy Tisót „klerikális fasisztá”-nak minősítse, mivel így „alapvetően modern forradalmárnak láttatná”. (289.) Sikeresen mutatja meg, hogy Tiso a pártban és a kormányban is mérséklő szerepet játszott, s valamelyest hezitált a náci módszerek elfogadása kapcsán. Elismeri ugyanakkor, hogy Szlovákia Tiso vezetésével mégis „osztozott a náci Németország számos jellemzőjében az egypárti uralomtól az antiszemita, antiliberalis, antimarxista világnézetig”. (199.) A „fasiszta” meghatározás alternatívájaként Ward a „keresztény nemzeti-szocialista” fogalmát javasolja, amelyet

„a keresztényszociális és a generikus nemzeti szocialista keresztvezéseként” értelmez. (289.) Ez Ward szerint jobban érzékelteti az „alapvető társadalmi változások” igényét, ami inkább jellemezte Tisót, mint a forradalom programja. (289.) Tiso maga bizonyosan úgy látta, hogy Hitler és az ő világnézete közt lényegi különbség volt. De mivel Ward nem veti fel a „fasizmus” kategóriájának – egy vég nélkül vitatott fogalomnak – a tágabb problémáját, érvelése nem elég meggyőző. Végző soron történészek és politikatudósok, például Stanley Payne (*The Anatomy of Fascism*, 2004) megkérdőjelezi, hogy az Olasz Fasiszta Párt vagy a Német Nemzetiszocialista Párt milyen mértékben volt valóban forradalmi. A hatalom megszerzése és megtartása érdekében mindkét párt lemondott az átfogó társadalmi forradalom korai célkitűzéséről, és ehelyett a hagyományos elittel épített ki kapcsolatot. Innen nézve azt is állíthatjuk, hogy Tiso Szlovákiája valójában *sokkal* forradalmibb jelenség volt, hiszen a szlovák történelem sajátossága miatt igen kevés szlovák tartozott a hagyományos elithez, és Tiso célja éppen az volt, hogy a szlovák elit létrehozásával alapjaiban változzon meg az állam társadalmi bázisa. Így aztán – éppen a fasizmus kettőssége tükrében, és arra is tekintettel, hogy Tiso Szlovákiája mind retorikailag, mind gyakorlatban megkísérelt a „korszellemhez” igazodni – a „klerikális fasiszta” kifejezés talán jobban segítene Tiso kontextualizálásában, az európai politika spektrumában történő elhelyezésében.

Ward munkája fontos új részletekkel szolgál Tisonak a „végző megoldás” alkalmazásában játszott szerepét illetően is. Tiso antiszemitizmusa a forradalmi láz korszakainak megfelelően erősödött vagy gyengült. 1918–1919-ben vitriolosan maró antiszemita cikkeket közölt, melyekben összekapcsolta a bolsevizmust és a zsidókat, és követelte kizárásukat a nemzet életéből. A két világháború között ez a retorika drámai mértékben visszaszorult, hogy 1939 után ismét megerősödjön. Tiso megkísérelte, hogy az antiszemitizmust a felebaráti szeretet („szeresd felebarátod, mint tenmagad”) keresztény eszméje révén igazolja. Azzal érvelt, hogy „azért védjük magunkat a zsidók támadásától, akik ki akarnak zsákmányolni minket, mert szeretjük ma-

gunkat”. (59.) Tiso számára az antiszemitizmus a társadalmi igazságosságot jelentette – az elszegényedett szlovákok felemelését. Ez befolyásolta fellépését a zsidók deportálása során is.

Különösen sokatmondó megjegyzést tett Ronkay Ferenc magyar országgyűlési képviselővel folytatott titkos megbeszélésén 1943-ban. Eszerint a szlovákiai zsidók deportálásának „a legjobb hatása volt” Szlovákiára és a szlovák gazdaságra, mivel a zsidó vagyon újraelosztása lehetővé tette a „meggazdagodást”. Egyedül azt sajnálta, hogy mintegy tizennyolcezer zsidó szakembert mentesítenie kellett, mert „ők olyan mértékben szabotálják a gazdaságot, hogy, amilyen gyorsan csak lehet, meg kell szabadítanom tőlük az országot”. (237.) Ward ezzel nemcsak Tiso bűnrészességét mutatja be, hanem azt is, hogy határozottan támogatta a szlovákiai zsidók deportálását. Ward azt is állítja, hogy életrajza része „a holokauszt kutatás regionális megközelítésének, mivel a szlovákiai népirtást a magyar–szlovák rivalizálás összefüggésében kell értelmezni”. (10.) A versengés kétségtelenül fontos tényezője volt a szlovákiai zsidók elpusztításának, Ward mégis kevésé igazolja ennek a tényezőnek a szerepét. Sokkal sikeresebb annak bemutatásában, hogy a versengés milyen mértékben befolyásolta Tiso hozzáállását a háborúhoz, amikor megírja, hogy a magyar revíziótól való félelem készítette a Lengyelország (1939), majd a Szovjetunió (1941) elleni háborúban való részvételre.

A *Priest, Politician, Collaborator* utolsó fejezetei a Tiso-kormány bukását, Tiso perét és a poszthumusz rehabilitációs kísérleteket mutatják be. Az olvasók így végső, kettős értékelést kapnak Tisóról: a nemzet árulója és mártírja. Ebben a kérdésben Ward Janko Jesenský szlovák költővel ért egyet, aki 1944-ben versben próbálta összefoglalni Tiso hagyatékát: „Aki a nemzet apostola szeretne lenni, nem keveredhet az ördög műhelyébe.” (280.) Ward életrajzi kötete lenyűgöző mind a levéltári kutatások, mind az elemzés mélységét tekintve. Ha segítségével jobban megértjük Tisót, akkor jobban megérthetjük a szlovák történelemnek ezt a kritikus szakaszát is.

Leslie M. Waters